

СИТУАЦИЯТА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

Михаил Виденов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В предлаганата работа се прави опит да се набележат 5 периода в развитието на ситуацията в българския език, като за начален момент се взема третата четвърт на XVIII в. и се стига до обозримото бъдеще през следващите десетилетия на XXI в. В центъра на изложението е проследяването на мезолектите, които са междинен език, характерен за ония диалектни носители, които са принудени от обществената действителност да усвояват българския езиков стандарт. В изложението е развита една прогностична идея. В бъдещата бездиалектна ситуация мезолектите по своята същност ще представят един своеобразен субстандарт, който с течение на десетилетията ще се слее с ниския стил на езиковия ни стандарт. Направен е и опит за онагледяване на основната идея.

Keywords: mezolect, acrolect, language situation, situation in Bulgarian language

Като увод в следващите разсъждения ще кажем няколко думи за понятията *българска езикова ситуация* и *ситуация в българския език*. Названията не са игра на думи и не означават едно и също понятие, т.е. не са синонимни термини. В трудовете по социолингвистика един от основните обекти на анализ и описание е езиковата ситуация, като с този термин се означава съвкупността от езици и диалекти в определен регион или най-често в определено държавно обединение (Виденов, 1982: 99 – 101). Анализът на една конкретна езикова ситуация обхваща проследяването на динамиката между езиковите формирования в общностите, обитаващи изследваната територия. Обикновено обект е взаимодействието между държавния езиков стандарт и езиците на малцинствата, т.е. миноритарните езици. Тези проблеми са основни за т.нар. макросоциолингвистика. Анализът обикновено проследява проникването на държавните стандарти в езиковата практика на малцинствените етноси, но задължително се обръща внимание и на обратния процес, т.е. проникването на елементи от малцинствените езици в отделните стиллове на стандарта (най-често в сленговете на затворените общности).

Понятието *българска езикова ситуация* означава съответно съвкупността от езикови формирования в българското езиково землище. Анализът задъл-

жително обхваща регионалните езикови формирования и протичащите в тях процеси. В нашата социолингвистика обаче сме обособили още едно понятие – *ситуация в българския език*, с което означаваме тази част от българската езикова ситуация, която се отнася до процесите, протичащи между формите на съществуване на българския език. Най-често обект на тези анализи и разсъждения е съотношението между българския езиков стандарт (неточно е названието *книжовен език*: по-добре е да се използва *български езиков стандарт*) – тук съкратено го предаваме като БЕС (Виденов, 2013: 201 – 208), и териториалните формирования – диалектите, които тук наричаме *традиционни териториални диалекти* (по-нататък съкратено: ТТД). Тази тематика е важна за нас, защото в общността на славянския свят, макар и да сме относително малка страна, заемаме едно от първите места по брой на диалектите. Според меродавните наши езиковедски наръчници през Средновековието в езиковото ни землище се обособяват около 50 диалекта (Стойков, 1993).

В тази работа покрай лансирането на нови идеи ще обобщим и някои от нашите досегашни изводи и наблюдения за съотношението между БЕС и ТТД през периода от последната четвърт на XVIII до началото на XXI в. Ще изкажем и хипотези за ситуацията в българския език през следващите десетилетия, защото според законите на прогностиката бъдещето проличава от посоката на сега протичащите процеси. В размишленията си умишлено не включваме по-стари периоди: не е много добре изяснено положението през старобългарския период, защото се смята, че тогава диалектното членение е било незначително, а книжовният език е имал съвсем ограничени функции. Тъмен период за езикознанието е и нашето Средновековие, защото тогава не сме имали собствена държава и книжовната дейност е била съсредоточена само около поддържането на едва мъждукащия религиозен култ. Поробителят не се е интересувал от духовното ни развитие, камо ли пък от езиковата ни ситуация, за да остави някакви макар и косвени писмени документи в това отношение: през втората четвърт на XIX в., когато вече се поставя началото на интереса към езиковата ни ситуация, някои наши книжовници и чуждестранни изследователи (Н. Рилски, П. Р. Славейков, Ю. Венелин, В. Григорович и др.) с изненада установяват, че в земите ни има значително диалектно разнообразие. Явно е, че през време на робството като следствие от затворените стопанства и специфичните икономически отношения хората от различните райони слабо са контактували помежду си, което в последна сметка е довело до това значително езиково обособяване.

Тук ситуацията на българския език ще бъде анализирана във връзка с по-добре очертаните по-късни периоди на развитието му.

Като **първи период** определяме времето от третата четвърт на XVIII в. до края на първата четвърт на XIX в. – важен половин век от нашето първоначално Възраждане. Казано с други думи, това е времето от появата на Паисиевата

История славяноболгарская (1762 г.) до излизането на Бероновия *Буквар с различни поучения* (1824 г.). По това време българският език съществува под две основни форми: (1) *църковнославянски език* за нуждите на църквата (Паисий прави опит да го използва и в написването на светското си съчинение (за повече подробности по този въпрос вж. Виденов, 2005: 145 – 155), от една страна, и от друга (2) *ТТД*. Масовият език са диалектите. По същото време в някои културни и делови среди се прави опит за официални нужди да се използва гръцкият език, което предизвиква гнева на Паисий Хилендарски. Тези факти са отдавна известни на историците на книжовния ни език и тук във връзка със спецификата на нашата тема няма да ги подлагаме на анализ.

В нашите социолингвистически анализи сме стигнали до твърдението, че през този период се обособяват т.нар. *акролекти* (Виденов, 1982: 99 – 101). В Североизточна България за нуждите на просветата и зараждащата се култура в градските чаршии не се използва църковнославянският език, а се оформят своеобразни наддиалекти – градски говори, какъвто е и случаят с Бероновия *Буквар с различни поучения*, написан на котелско-еленския тогавашен наддиалект. На базата на тези акролекти постепенно се оформя новобългарският книжовен език (Виденов, 2000: 157 – 161).

Възникването на новобългарския книжовен език бе обяснявано в българското езикознание доста превратно: търсеше се книжовникът, който по неведомо внушение в писанието си въз основа на конкретен диалект селекционира чертите на едно престижно езиково средство, за да създава учебници, художествена литература, публицистика и т.н. при въпиющата нужда от наддиалектно езиково средство в създаващата се българска нация. Некоректно поставеният въпрос доведе до превратни отговори, които могат да се сведат до три недоказуеми твърдения: (1) родоначалник Паисий Хилендарски, (2) родоначалник д-р Петър Берон и (3) родоначалници революционните дейци през третата четвърт на XIX в.

Лансираната от нас доктрина за търсене на началото на новобългарския книжовен език в *североизточните български акролекти* не е станала част от схващанията на историците на езика ни, макар че е подробно описана още преди повече от 30 години (Виденов, 1982: 99 – 101) и никой не е направил опит да я отхвърли или поне да подложи на съмнение аргументацията ѝ. Продължава официално да се твърди, че Паисий Хилендарски със своята *История славяноболгарская* е създал новобългарското книжовно езиково средство: така се твърди, но опитите да се докаже са неубедителни (вж. аргументите на Л. Андрейчин – Андрейчин, 1962: 485 – 490, и на кръга около него – В. Попова, Е. Георгиева, Р. Русинов, Р. Цойнска и др.).

Ако речем да онагледим ситуацията в българския език през периода на зараждането на българската нация, ще се получи конфигурацията, посочена тук в нашето приложение като *фиг. 1*. Пак ще подчертаем, че църковнославян-

ският език е с изключително ограничени функции, системата му е отдалечена от всекидневния говор на хората и не може да играе онази интегрираща роля, каквато следва да има един национален език. Затова групата книжовници, която сме приели да наричаме църковнославянска школа, претърпява пълен неуспех: църковнославянският език, т.е. руската редакция на старобългарския език, и до ден-дневен се пази със същото предназначение в религиозния култ, защото е обявен за лингва сакра. Друг е въпросът, че в църковните среди през последните години все по-настойчиво се чуват гласове за замяната му с БЕС.

Нашите възрожденски акролекти, които на практика са градските говори от онова време, не са генетично свързани с църковнославянския език, а с ТТД на съответните райони: от сакралния език са взети за престиж само някои отделни изрази. Поради това на нашата схема църковнославянският език стои отгоре, но е изолиран от акролектите, които са здраво свързани с породилите ги ТТД. Тук следва да подчертаем още нещо: акролектите възникват за нуждите на *писмената сфера*, докато всички останали функционални сфери се обслужват от ТТД. Това състояние за лицата от езиковия ни североизток ще се запази за много от прослойките извън книжовната сфера едва ли не чак до средата на XX в.

След Беровия *Буквар с различни поучения* (1824 г.), наричан още *Рибен буквар*, до Освобождението (1878 г.) настъпва времето на истинското създаване на новобългарския книжовен език и затова можем да говорим за **втори период** на разглежданата тук ситуация в българския език. Тъй като на преден план излиза въпросът за националното ни освобождение, актуална роля придобиват публицистиката, прозата и революционната поезия. Тези функции не могат да се изпълняват нито от църковнославянския език (поради отдалечеността на системата му), нито пък от ТТД (поради локалната им ограниченост). По естествен път североизточните български акролекти се превръщат в книжовен език, който поради своя генезис има доста аморфна норма. Ще изтъкнем, че липсата на българско държавно управление и на голям меродавен единен градски център, на доминираща традиционна аристокрация подклажда аморфността: липсва онзи градски социум, чието обществено мнение да е филтър и образец на престижно речево поведение. Не е налице и единната държавна кодификация, защото възникващият език е *книжовен* за нацията, но не е *държавен*. Акролектите се превръщат в книжовен език, но пълнокръвният български език се представя от ТТД. Пресилено и лишено от логика е по това време да търсим някакво междинно състояние, което да лежи в пространството между зародилия се книжовен език и ТТД, т.е. формирането *мезолект* е незабележимо, или по-точно казано – има пренебрежимо малко присъствие в ситуацията на българския език. За сметка на това ветрилото на книжовните стилове и регистри е с доста рехавя граница в долния си край, т.е. ниският стил не е експлицитно отделен от ТТД. Необходимо е да добавим и това, че книжовните носители са малко, защото е ограничена грамотността

само в съсловията на учителите, свещениците и под., като извън служебните си писмени дейности в устната си практика те също общуват на ТТД. Ситуацията в българския език през очертания тук период може да се представи по начина, даден в приложението с *фиг. 2*.

Ако се вгледаме в публицистиката на такива духовни първенци като Хр. Ботев и Л. Каравелов, ще се убедим, че вече е налице интересна стилистична диференциация: високият стил е приел необходимите лексикални интернационализми било чрез руски, било (по-правдоподобно) чрез румънски, защото именно в Румъния живее нашата най-активна революционна емиграция и там издава вестници и твори художествена литература.

Завареният от Освобождението книжовен език става *държавен*, но до края на XIX в. непрекъснато най-активно се дооформят функционалните му стилове, за да може да се обслужват администрацията, армията, просветата. В своите анализи Л. Андрейчин нарича времето до края на XIX в. „период на унификация“, но изглежда, по-точно би било да се каже, че това са две десетилетия на търсене на подходящ нормативен облик на националния ни език. Основното явление е развитието на училищната мрежа, защото със закон първите 4 класа (отделения) стават задължителни. За учебните нужди е необходим единен национален език, който да със статут на стандарт, т.е. появява се необходимостта от БЕС в правописанието. Правописната кодификация е осъществена доста късно – едва през 1899 г. (с Иванчевия правопис, подготвен малко преди това от Ив. Вазов по време на министерския му мандат), но това не бива да ни подвежда да смятаме, че времето от Освобождението до началото на XX в. е било изпълнено с някакъв правописен хаос: историците на езика ни подчертават наличните разнописания, но прегледът ни убеждава, че става въпрос не толкова за езикови, колкото за графически различия, т.е. има спор главно за употребата на определени буквени знаци.

През първите две десетилетия след Освобождението ролята на североизточните български ТТД в организацията на книжовния език е изключително осезаема и това дава основание на някои езиковеди да смятат, че по принцип без диалектите БЕС не е възможен (Младенов, 1943: 37 – 40). Такива недоказуеми и по принцип неверни изказвания могат да се чуят и от някои наши днешни диалектолози. Горещ привърженик на идеята през 80-те години на XX в. бе писателят Н. Хайтов (Хайтов, 1980: 11 – 65).

Както и следва да бъде, училищната система е базирана на книжовния език. За урочните си занимания подрастващите от различните райони на страната го усвояват в специални часове като първи учебен предмет, а от друга страна, го упражняват при възпроизвеждане на знанията си и по останалите учебни дисциплини. Това е важен период, който ние тук означаваме като **трети** и определяме продължителността му чак до Втората световна война. При търсене на по-голяма прецизност могат да се набележат няколко подпериода

(напр. определен подпериод е времето от началото на XX в. до края на войните през 1918 г.), но за разглежданата от нас тема най-същественото е това, че вече имаме налице БЕС с добре очертани три стилистични нива: висок стил, неутрален стил и нисък стил. Постепенно става все по-ясна границата между книжовното и некнижовното. Усилено се оформят функционалните стилове, свързани със специализацията в социалните сфери. Развиват се науката и висшето образование, чрез което се множат редиците на книжовните носители, т.е. вече са създадени прослойки, за които БЕС е задължителен професионален социолект. И пак ще подчертаем, че казаното е типично преди всичко за писмената сфера на общуване. Ще направим още една уговорка: за лицата, произлизащи от райони със западнобългарски ТТД, превключването на кода е трудно и мъчително. Задължително е преминаването през мезолекти.

Попълването на интелигентската група, която е централен носител на БЕС, е за сметка на прослойките с първоначално владееене на ТТД, т.е. процесът задължително е свързан с превключване на кодовете. Следователно са налице условията за създаване на *мезолект* (Виденов, 2013: 81 – 91). Лесно е да си обясним защо интелигентските съсловия отбягват ТТД: в сила влизат съображенията, породени от диглосията. Вече е създадена нагласа, че селският диалект е присъщ на необразования човек. Интелигентското съсловие не може да изпълнява професионалните си функции само на базата на ТТД, който се схваща като средство за общуване с нисък статут. В социолингвистиката се смята като аксиома схващането, че превключването от диалектен на книжовен код не може да стане мигновено. Това е еволюционен процес с постепенно освобождаване от диалектните особености. Отделният индивид извършва този преход с усилия, като най-напред се освобождава от контрастните диалектни маркери, автоматизирайки на тяхно място престижни книжовни средства. Най-лесно се установяват лексикалните маркери, но с течение на времето се навлиза и във фонетиката и граматиката. Тук на схемата в нашето приложение чрез *фиг. 3* е показано как формациите с ТТД намаляват за сметка на увеличаването на формиращите се мезолекти. Съществува пряка зависимост: увеличаването на групата от интелигентски съсловия води до увеличение на мезолектните носители, които с течение на времето по естествен начин увеличават броя на носителите на БЕС.

За пълнота на изложението ще кажем, че условията постепенно създават възможност за поява на такива групи, които не преминават през мезолекта, защото се раждат и социализират в книжовноговорещи семейства, живеят в книжовна среда. За тези облагодетелствани лица са характерни само усилията за овладяване на стилистичните маркери. Типично в това отношение е времето след Втората световна война, когато започва **четвъртият период** в развитието на ситуацията в българския език. Основна особеност: БЕС е станал *общонароден*, т.е. той не е вече само един интелигентски социолект. Фактори-

те, действащи в тази посока, са няколко. На първо място пак е *училището* със своите задължителни степени на обучение, в които задължително се преподава българска граматика и речевите умения се оценяват от подготвени учители. Изключително силно е влиянието на *средствата за масова информация и развлечения* (телевизията, радиото, пресата и т.н.). Създаден е нов обществен климат на нетърпимост към субстандартните явления, т.е. *коэффициентът на диглосията* вече е много висок.

През последните десетилетия масовият субстандарт са мезолектите, защото ТТД вече е средство за битова комуникация само за отделни възрастни селяни, живеещи в отдалечени от културните центрове селища и останали с ниско образование. Това е показано на *фиг. 4* в приложението.

В настоящия момент типичната картина в българските села е едновременното владение както на мезолект, така и на ТТД, които се използват в зависимост от комуникативната ситуация. Ако събеседникът е външен за селото непознат човек, се включва мезолектът, а с местните съселани се говори на ТТД. Мезолектът е задължителен, ако местното лице отиде по работа в града или пък направо се пресели там. Това непрекъснато превключване е предизвиквано от диглосията, т.е. от притеснението, че може да излезе лошо име на местния човек поради селската му реч. Превключването на кодовете е задължително за по-младите от селата, защото те живеят със силен комплекс за непълноценност, внушаван им от градските им връстници: днес названието *селянин* е обидно, синоним е на социална непълноценност и никой не иска да бъде наричан така.

Особено внимание заслужава днешният облик на БЕС. Това е общонародна формация с изключително развита стилистична мрежа, в която има подходящи средства за комуникация във всякакви ситуации. В езикознанието обикновено се обръща внимание на високия стил, с който се общува в официалните сфери, но най-голям интерес представлява ниският стил, който е основен за функционирането на битовата сфера и на малките групи: семейството, приятелския и колегиалния кръг и под. Вече няколко пъти в наши анализи е подчертавано, че през последните две десетилетия бе осъществена своеобразна *стилистична революция*, което ще рече експанзия на типично битови маркери във високите сфери на публицистиката и политическите речи (Виденов, 1997: 125; Виденов, 2013: 16). Засилена е и интернационализацията чрез проникване на елементи от т.нар. евроанглийски език.

Бъдещите анализатори вероятно ще обособят времето след 1989 г. в отделен период, защото БЕС в много отношения е изменен в сравнение с времето, което сега се нарича с политическия термин тоталитарен период.

Разглежданият тук период след Втората световна война има още една особеност, на която се обръща особено внимание в нашите трудове по социолингвистика: засилено влияние на столичния узус върху фонетиката на общобългарския БЕС (Виденов, 2013: 19). В нашата столица, като меродавен център на

БЕС, протичат множество процеси вследствие на огромния механичен прираст от цялата страна: сега в София, като следствие от миграцията, живее една трета от населението на България. Именно тук се заличава границата между източнобългарското и западнобългарското фонетично поведение. Сега сме свидетели на едно интересно явление: във фонетично отношение се налага нашият езиков запад. Недопустими са например слухово доловимите източнобългарски редукции на широките гласни и омекчаването на съгласните пред [е] и [и]. Наличието им силно провинциализира речта на съответното лице.

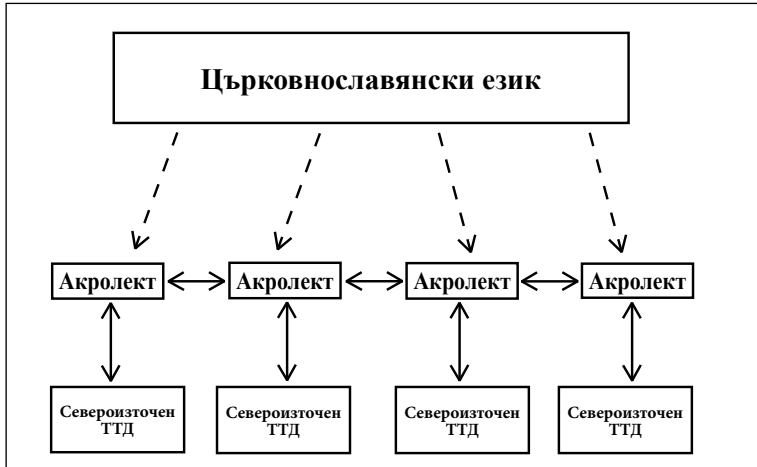
Макросоциolingвистическото развитие на българския език в обозримо бъдеще може да бъде предвидено, т.е. на базата на направения преглед с лекота може да се изгради хипотеза за облика на **бъдещата ситуация в българския език**: прогнозирането е една от основните цели на социolingвистичните анализи. Развитието показва, че с оглед на изключително високия коефициент на диглосията в съвременното и бъдещото общество ТТД ще се превърнат в пренебрежително нищожно явление в системата на комуникацията: те ще бъдат нетипични и ще се срещат като изключение за отделни лица в периферните селища със затихващи функции. За огромното множество селища те ще бъдат само спомен от миналото. Нека обърнем внимание, че редица села от планинските райони пред очите ни престават да съществуват и това става по една обща схема: намалява броят на младите, затваря се училището, остават само възрастни жители на селото, които се преселват в града при потомците си или по естествените закони на живота един по един напускат този свят и селото остава необитаемо.

Заглъхването на ТТД в близкото бъдеще ще внесе корекции в конфигурацията на формите на съществуване на нашия език. Липсата на ТТД води до нелогичност да се говори за мезолекти, т.е. за междинни системи. Речевата организация в практиката на лицата, които не са овладели в пълна степен средствата на БЕС, ще представя *субстандарт*, който постепенно чрез следващите млади поколения ще се прелива в БЕС. Тази ситуация е онагледена в нашето приложение като *фиг. 5*.

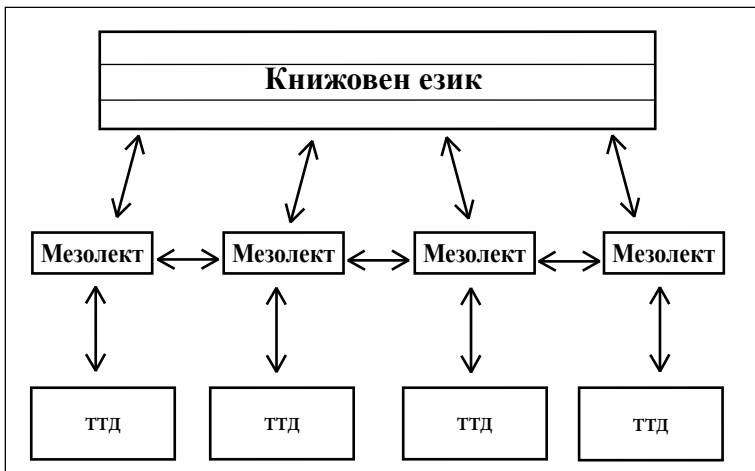
Всяка прогностика е хипотетична и събитията могат да тласнат развитието в друга насока, различна от предвижданата. Тук ние говорим за явление, чието протичане е възможно и кълновете му могат да се наблюдават днес. В редица наши публикации се допуска и друга възможност за развитие на ситуацията в някои от функционалните стилове на българския език: *засилено присъствие на евроанглийския език*, който да стане средство за създаване на художествени произведения от български автори така, както сега е в скандинавските страни, където има значителни групи англоезични автори, които иначе са шведи, норвежци или датчани и живеят в собствените си страни. Тази прогноза не бива да ни се вижда съвсем невъзможна и екзотична, макар че сега едва ли би ни се искало да стане реалност. Да я погледнем обаче откъм нейната прагматичност: (1) дава се възможност на авторите за високи тиражи, (2) увеличават се

в пъти авторските хонорари, (3) българските автори попадат в ползрението на световната критика с всички произтичащи от това последици.

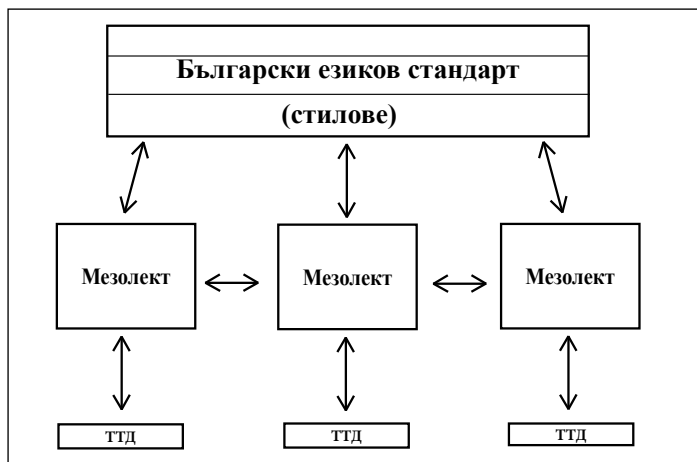
Приложение

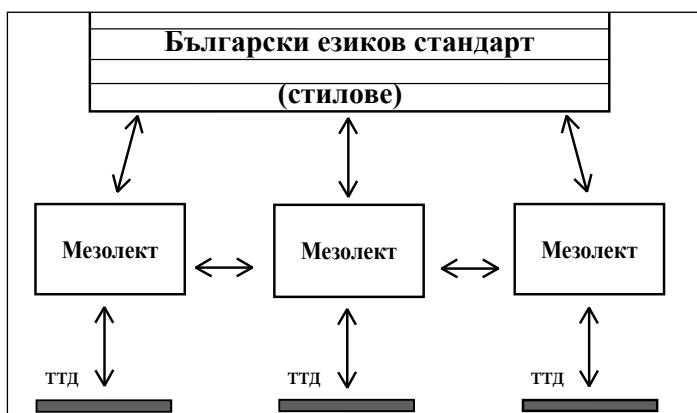
фиг. 1

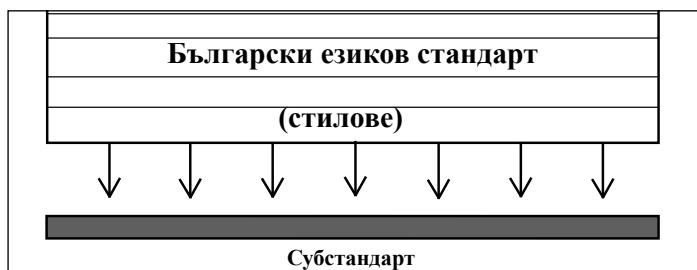
фиг. 2

фиг. 3

фиг. 4

фиг. 5

ЛИТЕРАТУРА

- Л. Андрейчин, Л. (1962). Езикът на Паисиевата „История славяноболгарская“ и началото на новобългарския книжовен език. *Български език*, г. XII, 1962, кн. 6, с. 485 – 490.
- Виденев, М. (1982). *Социолингвистика*. София.
- Виденев, М. (1997). *Езикът и общественото мнение*. София.
- Виденев, М. (2000). *Увод в социолингвистиката*. София.
- Виденев, М. (2005). *Диглосията (с оглед на българската езикова ситуация)*. София.
- Виденев, М. (2013). *Езиковедски щрихи и етюди*. София.
- Ст. Младенов, Ст. (1943). *Увод во всеобщото езикознание*. София.
- Р. Русинов, Р. (1975). Градските говори през Възраждането (предварителни бележки). В: *Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“*, т. XIII, кн. 2, В. Търново.
- Стойков, Ст. (1993), под редакцията на М. Сл. Младенов. *Българска диалектология*, София.
- Хайтов, Н. (1980). Вълшебното огледало. *Септември*, г. XXXIII, 1980, кн. 8.

THE BULGARIAN LANGUAGE SITUATION – PAST, PRESENT AND FUTURE

Abstract. This paper attempts to outline five periods in the development of the Bulgarian language situation, the initial stage taken to be the third fourth of the 18th cent. and continuing into the foreseeable future through the next decades of the 21st cent. The focus is on tracing the mezolects as a type of interlanguage characteristic of those dialect speakers who are forced by the social reality to acquire the Bulgarian language standard. A prognostic idea is suggested. In the future dialectless situation the mezolects will, due to their very nature, become a kind of substandard which in the course of decades will merge into the low style of our language standard. An attempt is made to visualize the main idea.

✉ **Acad. Prof. Mihail Videnov, DSc**
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: mihail_videnov@abv.bg